

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
Завідувач кафедри

Володимир РОМАНЦОВ

(підпис)

(ПІБ завідувача кафедри)

«19» грудня 2023 р.

«ШКІЛЬНА ОСВІТА УРСР 1945-1991 РР.»

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого (магістерського) рівня
вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Середня освіта. Історія».
Болгова Максима Володимировича

Науковий керівник:
Новікова Світлана Віталіївна
к.і.н., доцент
кафедри історії та археології

Рецензент:
Ніколаєв І.Є., д.і.н., професор
Миколаївського обласного
інституту післядипломної
педагогічної освіти,
завідувач кафедри філософії
освіти, теорії й методики
суспільствознавчих предметів

Кваліфікаційна робота

Захищенна з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Стан наукової розробки теми	7
1.2. Характеристика джерел. Методологія дослідження	14
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	17
2.1. Повоєнне відновлення шкільної освіти в умовах тоталітарного режиму	17
2.2. Впровадження обов'язкової середньої освіти та реформування середньо загальноосвітньої школи	23
РОЗДІЛ 3. СЕРЕДНЯ ШКОЛА УРСР В 1945-Х – 1991-Х РР.	31
3.1. Освітній процес та його організація	31
3.2. Зміст навчання та його наповнення	41
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	Error! Bookmark not defined.

ВСТУП

Актуальність теми. Демократичні зміни в нашому світі та в нашій державі підштовхують до розвитку державну систему освіти, яка грає провідну роль у побудові інтелектуального потенціалу держави, адже саме цей фактор є головним у розбудові, будь-якої держави. Найголовніша функція освіти – є виховання громадян, справжніх патріотів своєї держави. Дуже нагальним є питання вивчення історичного досвіду розбудови, перегляд системи реформування освіти, який може нести позитивний і негативний характер.

Перегляд та обґрунтування історії школи в Україні другої половини радянського періоду перш за все сприятиме виявленню фундаментальних напрямків розвитку освіти та певних місцевих особливостей, дасть можливість більш зрозуміти вплив тоталітарної системи і самої комуністичної партії на суспільство саме через виховний процес підростаючого покоління. Доречніше за все буде переглянути та переосмислити історичний досвід розбудови шкільної освіти та школи в цілому, вияснити прояви специфічного розвитку шкіл в Україні через радянську період.

Вибір тем для розгляду та важливість їх проблематики залежали від потреби наукового підтвердження позиції радянського суспільства, якому були притаманні тоталітарно-авторитарні риси, що позначалися на функціонуванні школи. Вивчення взаємодії школи зі структурою партії-держави, суспільства та його внутрішніми механізмами допоможе поглибити розуміння природи радянського суспільства. Адже школа є одним із засобів конструювання «радянського народу», носії світогляду якого є активними пропагандистами сучасного українського суспільства та копіюють на наступне покоління відбиток Радянського Союзу, що певною мірою гальмує розвиток країни.

Школа є одним із інструментів формування історичної пам'яті, оскільки саме в шкільні роки відбувається свідомість особистості в найближчому соціальному оточенні. Сьогодні це можна спостерігати повсюдно серед старших поколінь, які ввібрали моделі поведінки, світогляд і стереотипи з радянської школи мислення, але проявили їх у сучасній Україні. Вивчення процесу навчання та виховання дітей у національному соціальному вимірі допоможе зрозуміти витoki цієї інерції та визначити шляхи її подолання.

Все радянське суспільство, включаючи його різні складові, включаючи школу, стало об'єктом уваги вчених усіх професій. Чимало наукових текстів – тез, статей, монографій, тез – присвячено чи то матеріальним проблемам школи, чи кадровому забезпеченню, чи професійній діяльності вчителів, чи вихованню учнів. Розуміння історії української школи радянського періоду допоможе заповнити прогалини у знаннях про природу Радянського Союзу та сприятиме подальшій демократизації українського суспільства.

Об'єктом дослідження є радянська школа.

Предмет дослідження – школи УРСР 1945 – 1991 рр., як інструмент підготовки «радянських людей».

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1945 – 1991-х рр. Нижній часовий діапазон обрано через розгортання післявоєнної відбудови шкільної освіти та початок подальшого розвитку, верхній – кінець радянської доби та розпад СРСР.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України в сучасних кордонах із урахуванням історичної ретроспективи їх становлення в окреслений хронологічний період.

Мета дослідження полягає у вивченні школи в УРСР у 1945-х – 1991-х рр. як інструменту конструювання «радянської людини», ґрунтуючись на здобутках попередників, аналізі історичних джерел, сучасній методології історичної науки.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, визначити рівень джерел, залучених до написання кваліфікаційної роботи, окреслити методологічне підґрунтя дослідження;

- вивчити політику радянського уряду щодо функціонування школи;

- дослідити організацію освітнього процесу, змістове наповнення навчання;

- дослідити умови праці вчителів, рівень матеріальної та моральної винагороди, специфічні риси повсякденного життя педагогів;

- проаналізувати кількісний та якісний склад учнівства, його динаміку протягом зазначеного періоду;

- визначити умови навчання, зокрема щодо можливостей здобуття освіти українською мовою;

- визначити місце школи в житті вчителів, учнів, їхніх батьків;

- дослідити специфіку школи в Україні, порівняно з рештою шкіл у СРСР у зазначений період.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- проаналізовано динаміку здобування шкільної освіти мовами національних меншин, які мешкали на теренах Української РСР протягом 1945-х –1991-х рр.;

- охарактеризовано процес створення підручників і ступінь забезпечення ними школи;

- з'ясовано вплив радянського будення на діяльність учасників освітнього процесу у школі;

- спроби реформування шкільної освіти протягом зазначеного періоду;

- матеріально-технічне та кадрове забезпечення школи в Українській РСР;

- специфічні характеристики школи в Україні у 1945-х – 1991-х рр. порівняно зі школами інших республік СРСР;

- особливості впливу ідеології на взаємодію учасників освітнього процесу у школі та поза її межами.

Практичне значення дослідження полягає в актуальності його результатів як історичного досвіду сучасного розвитку закладів загальної середньої освіти, у процесі формування державної політики у сфері освіти. Наведені фактичні дані, теоретичні положення та висновки є корисними для підготовки узагальнюючих праць і підручників з історії України, відповідних курсів лекцій, спецкурсів і практичних занять з історії та історичної соціології в процесі вивчення українського суспільства, культури та регіональної історії.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історія шкільного навчання радянських часів налічує десятиліття. Беручи до уваги основні тенденції розвитку історичної науки, а також еволюцію методологічних підходів під впливом соціально-політичних змінних, можна виділити два періоди: радянський (1950-1980-ті роки) та сучасний період. (1990-2000-ті роки), кожен період характеризується певною особливістю.

Перший період характеризується монополією марксистсько-ленінської методології. Дослідники школи спочатку повинні були обґрунтувати освітню політику комуністичної партії. За словами В. Яремчука, «радянські вчені перебували між Цинхаєм політичної кон'юнктури (власний погляд на історію сформувався, коли історична наука перейшла в орбіту партійної держави) і Харибдою глибоко вкоріненого українського патріотизму». [81, с. 149-162].

У післявоєнні роки в журналах, газетах і брошурах з'явилися статті більш пропагандистського характеру, які закликали до участі населення у відбудові зруйнованої війною країни. Ці праці сповнені апеляцій до марксистсько-ленінської методології та партійних методів. Таким чином, вони були дуже ідейними і зосереджені майже виключно на реалізації національного плану шкільної освіти. Зосередьтеся на розповіді історій, які покращують добробут вчителів та учнів, покращують підтримку шкільної освіти та доповнюють таланти. Проте справжні проблеми замовчувались, особливо хронічна нестача кваліфікованих викладачів і висока плінність викладачів.[25, с. 7].

Досвід А. Макаренка, особливо колективістські елементи його виховної системи, отримали широкий розголос у публікаціях. У шкільній практиці використовувалися погляди вчителів на самоуправління та

досягнення цілей у найближчих(молодші класи) та найвіддаленіших(старші класи) цілях у колективі. Післявоєнна робота радянської школи представлена в праці Є. Мединського, С.Фрумова, І. Каїрова. Мединський у своїй праці розглядав внутрішню організацію радянських шкіл, створення та впровадження навчальних планів і програм в навчальний процес. Разом із С. Фрумовим здійснив загальне дослідження педагогічної думки, в тому числі в СРСР. Отже, на рубежі 1940-х–1950-х рр. на тлі відбудовчого періоду робилися лише перші кроки у вивченні радянської школи[9, с 40-44].

У період «відлиги» науковці мали більше можливостей досліджувати освітній процес у школі. Розширювалися масштаби та напрями їх діяльності, які, крім здобутків шкіл радянської доби, зосереджувалися також на особливостях функціонування шкіл в УРСР, матеріально-технічному та кадровому забезпеченні навчальних закладів, діяльність партійних і профспілкових організацій в освітній сфері та систематичній підготовці майбутніх спеціалістів. Показово, що на зламі 1950-х–1960-х рр. заговорили про «помилки» та відступи від сталінської епохи. Важливою залишається тема ролі партії і держави в шкільній освіті, на чому наголосила заслужений учитель УРСР Т.Шашло[80].

М. Грищенко проаналізував позитивну динаміку розвитку шкіл впродовж періоду існування радянського союзу, починаючи з 1917 р. Показово, що роботи з історії школи часто присвячувалися річниці «Великого Жовтня». М. Кім проаналізував досягнення радянської культури за 40 років починаючи з 1917 р. М. Грищенко та В. Аврамова здійснювали аналіз в межах колишньої УРСР.

І. Білодід аналізував проведення реформ та їх головні причини цього зазначеного вище періоду[11]. К. Цілуйко аналізував науковий доробок Білодіда: його загальний внесок у розвитку української педагогічної думки, літературної мови, радянської прози та словникової роботи [78, с. 3-5]. Вони показали досягнення в розвитку освіти в Україні за 1917–1957 рр., порівнявши рівень з дореволюційним, зазначили важливі факти: 1) збільшилося

чисельність здобувачів освіти; 2) Вчительська громадськість отримала поліпшення, добробут підвищився, вдячність за це отримало керівництво комуністичної партії. Науковці досліджували питання реформ у школі в період з кінця 1950 – на початку 1960-х рр., при цьому акцентували увагу на політехнізації та процесу залучення дітей до завершення народногосподарських планів.

Радянські вчені зосередили свою увагу на особливостях функціонування школи в різних регіонах. Їх метою було відновлення та збереження втраченого потенціалу, що включало вирішення кадрових та матеріальних потреб. Крім того, вони підкреслили значну роль партії в цьому. М. Бойко та М. Бабич подали комплексний аналіз процесу реформування школи наприкінці 1950-х рр. та окреслили ключові напрями її подальшого розвитку.

Однією з особливих проблем була асиміляція культурної спадщини, зокрема на західноукраїнських землях, які були включені до складу УРСР. Саме в цих регіонах відбувся новий акцент на українізації в радянському світогляді. У той час дослідження впливу громадських організацій, таких як профспілки, КП(б)У та комсомол, на освітню систему займали значне місце в історичних дослідженнях. Ці організації відіграли важливу роль у підвищенні загального політичного, культурного та освітнього рівня населення, а також у розвитку педагогічних кадрів. С. Гутянський посилався на реалізацію ленінських принципів у галузі народної освіти, особливо це спостерігалось з 1960-х рр., коли відбулося повернення до попереднього курсу, що пізніше ввійшло в історію як «неосталінізм»[23].

Дослідники в галузі педагогічної науки старанно досліджували різні питання, тепер уже з більшою мірою творчої свободи. На справі дитячих колективів зосередив свої зусилля один видатний діяч В. Терський, який свого часу був учнем А. Макаренка [75]. Головну роль у цьому мав відіграти вчитель. С. Чавдаров та М. Лисенко визнавали значущість ролі вчителя, зокрема в світлі резолюцій, прийнятих на XX з'їзді партії. Вони активно

виступали за впровадження і впровадження виробничого навчання, визнаючи його найважливішою складовою політехнізації освіти. Ці дослідники наголошували на важливості навчання та підготовки спеціалістів у відповідних галузях.

У цю епоху значний освітній прорив здійснив В. Сухомлинський, який започаткував гуманістичні методи заняття з дітьми та структурування навчального досвіду. Він приділяв велику увагу вихованню та культивуванню моральних чеснот, зміцненню міцних зв'язків між дітьми та їхніми сім'ями та використанню природного середовища для формування їхніх широких перспектив та внутрішнього «я». В період Хрущевської «відлиги» дослідники отримали чимало можливостей для аналізу та діяльності шкіл, що вилився в розширенні опрацювань наукових праць. Все ж таки, ідеологіяна позиція, а точніше її контроль проявляли себе[73].

Протягом 1960-1980-х рр. вивчення радянської школи вступило в новий етап, який характеризувався продовженням концептуального напрямку, сформованого в повоєнні роки. Проте помітний зсув у бік більш системних досліджень, що супроводжувався розширенням тематичного охоплення. На цей період припадає також видання комплексних і довідкових матеріалів, в яких містилися дискусії щодо характеристики школи.

На сторінках великої праці під назвою «Історія Української РСР», яка охоплює 8 томів і 10 книг, можна заглибитися в наратив радянської школи, починаючи з другої половини 1940-х і до кінця 1980-х років. Різні розділи роботи проливають світло на законодавчі заходи, здійснені протягом цього періоду для забезпечення безперебійного функціонування шкіл, а також узгоджені зусилля, спрямовані на підвищення загального рівня освіти населення шляхом впровадження загальної середньої освіти та вдосконалення системи освіти в академічних установах. Автори цієї комплексної роботи також приділили велику увагу вивченню взаємного впливу та інтернаціоналізації радянських культур на національному рівні. Крім того, науковий аналіз, представлений у цій роботі, визначає головну мету освіти в

цей час як інтеграцію школи з досвідом реального життя та підвищення загальних освітніх стандартів. Науковці відзначили про збільшення фінансування шкільного будівництва[31].

Ще одним напрямком дослідження став аналіз науково-технічних досягнень у контексті розвитку освіти, використання технічних засобів і активних методів навчання. Це визначено як важливий етап у формуванні конкурентоздатного та практично орієнтовного випускника школи, який був визнаний дослідника, зокрема, такими як Г. Карпенко. Н. Бромлей зауважувала, що рівень життя населення зростав щорічно, включаючи і сферу освіти. Інтелігенція підтримувала радянський уряд, реалізуючи ленінські ідеї в системі освіти та науці[42].

Дослідники наголошували, що реформування освіти було обумовлено соціально-економічними змінами і спрямоване на удосконалення не лише шкільної системи, але і радянського суспільства в цілому. Серед цих вчених були. П.Удовиченко, М.Гриценко, Ю.Бабанський, які відзначали значні фінансові та організаційні зусилля, вкладені у функціонування шкіл.

Діяльність В. Сухомлинського, продовжувала відзначати важливість взаємодії сім'ї, школи та громадськості в формуванні особистості учнів як у межах, так і поза школою. Дослідники також акцентували увагу на професійній орієнтації школярів, їх виборі життєвого шляху та ціннісних переконаннях.

З середини 1980-х років відзначається наростання нового підходу до проблеми в українській історичній науці, що виник внаслідок розвитку демократичних процесів у суспільстві. Відзначається більше інтенсивні обговорення питань трансформації системи освіти, включаючи реформування шкіл та введення навчання з раннього віку з шести років. Дослідник І. Юргенс детально висвітлив роль громадських організацій та профспілок у вирішенні різноманітних аспектів, таких як матеріальні питання, кадрові резерви та відпочинок школи. Він якісно проілюстрував їхній інтерес до реформування

освітніх закладів, забезпечення їхньої діяльності та співпраці з колективами та сім'ями учнів.

У цей період лишалися актуальними питання щодо навчання предметів та виховання молодого покоління. О. Москаленко звернув увагу на аспекти комуністичного виховання учнів у першій половині 1980-х років [53]. Л. Бортник розглядала особливості вивчення соціальних предметів у школах протягом 1970-1980-х років, відзначаючи роль партійного керівництва у цьому процесі. Учнівська молодь особливо відчула вплив, коли їхні знання та погляди не відповідали вимогам суспільства того часу.

Представники соціологічної науки внесли свій внесок у дослідження шкільної системи Української РСР другої половини минулого століття. Досліджувалися соціальні аспекти життя учнів, тривало вивчення інститутів освіти. Інтерес до соціальних проблем освіти, її впливу на виробничу сферу, а також ефективність різних форм підготовки та підвищення кваліфікації працівників зростав.

Таким чином, історики вдавали особливу увагу ролі молоді в економічному відновленні та будівництві нового суспільства. За період з 1960 по 1980 роки відбулася значна кількість досліджень з історії шкільної освіти, які поетапно розширювали джерельну базу, включаючи репресії, соціальні та професійні групи, повсякденне життя населення, проблеми шкіл та шляхи їх вирішення. У фокусі досліджень були питання формування мережі освітніх закладів, їх наповнюваність, матеріально-технічне та навчально-методичне забезпечення, а також вирішення кадрових питань.

Після 1991 року зазначено значний розвиток у вивченні радянської шкільної системи, обумовлений зміною загальносуспільно-політичного контексту. Цей період характеризується новими методологічними підходами, розширенням джерельного поля та подоланням інтелектуальної ізоляції українських науковців, їхнім ознайомленням із досягненнями закордонних колег.

У сфері педагогічної науки виникли нові підходи до висвітлення історії освіти та педагогічної думки в Україні. Н. Гупан, М. Антонець, О. Адаменко вивчали спадщину української педагогіки, розглядаючи її джерела, розвиток, традиції родинно-шкільного та громадянського виховання молодого покоління, враховуючи шкільне життя. Особливу увагу приділяли психологічним особливостям здобуття освіти. І. Бех, О. Киричук, М. Крупа акцентували на розвитку творчих здібностей учнів, засновуючись на індивідуалізації та диференціації освітнього процесу у школі та поза нею, в історичній ретроспективі.

Сучасні дослідники зосереджувалися на пошуку причинно-наслідкових зв'язків в реформуванні освіти та шкільного життя, аналізуючи їхню динаміку. О. Бажан детально вивчав мовні аспекти проблеми, О. Яніцький розглядав причини, перебіг та значення реформ 1950-х років. Саме під час "відлиги" висунуто високі вимоги до статусу української мови.

Н. Брехунець, Л. Прокопів займалися вивченням реформ в системі освіти у 1960-1980-х роках, включаючи перехід на 10-річний термін навчання, викладання систематичних курсів, скасування обов'язкової професійної підготовки у загальноосвітніх школах, запровадження факультативних курсів та інші ініціативи.

Історіографія радянської школи у повоєнні десятиліття представлена роботами істориками діаспори та іноземних авторів. Зарубіжна українка акцентувала увагу на школі в контексті «совєтського» періоду в історії України, висловлюючи критичне ставлення до радянської історіографії. Відносно повоєнного періоду діяли як спостерігачі, критики та аналітики. Представники діаспори розглядали Україну з геополітичної перспективи. Лисяк-Рудницький підкреслював обмежені освітні можливості УРСР порівняно з Москвою та Ленінградом, визначаючи її ізольованість у складі Радянського Союзу, що призвело до уніфікації шкільного життя за радянським стандартом.

Отже, історія радянської школи в Україні з 1940-х до кінця 1980-х років є складною темою, і до її вивчення долучилися представники різних наукових галузей. Питання освітнього розвитку та мовної політики в УРСР займають центральне місце в літературі. Радянські науковці, хоча надавали ідеологічний підґрунт проблемі, обмежувались фактологічним матеріалом, що однобічно висвітлював проблему функціонування шкіл. Приділення уваги ролі Компартії в освітньому розвитку було головним фокусом. Після набуття незалежності українські науковці мали більше можливостей вивчати радянську школу.

1.2. Характеристика джерел. Методологія дослідження

Дослідження базується на різноманітних історичних джерелах, таких як писемні, зображальні, усні та речові. Основним компонентом є писемні джерела, які можна класифікувати як нормативно-правові акти, статистичні дані, навчально-методичну літературу та особові документи.

Нормативно-правові акти відіграють ключову роль у дослідженні, створюючи основу для аналізу діяльності шкіл у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років. Ці документи відображають політику радянського уряду в галузі освіти Української РСР, зокрема, «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)» та «Комунистична партія України: з'їзди і конференції».

Статистичні матеріали надають інформацію щодо кількісних та якісних характеристик шкіл у різних регіонах та типах закладів, яку можна знайти у документах, таких як «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967» та «Народне господарство Української РСР (1956–1990 рр.): статистичний щорічник».

Навчально-методична література представлена планами, програмами, підручниками та методичними вказівками, які визначали зміст та особливості

викладання різних дисциплін у школі. Їх аналіз дозволяє вивчити еволюцію у процесі вивчення різних предметів.

Періодичні видання, такі як "Правда України", використовувалися для вивчення урядової політики щодо шкіл, надаючи інформацію про фінансування, підготовку кадрів та інші аспекти шкільної сфери.

Отже, дослідження ґрунтується на різноманітних джерелах і дає можливість відтворити образ функціонування радянської школи в Українській РСР. Воно висвітлює вплив соціально-економічних та політичних процесів на її еволюцію протягом другої половини 1940-х – кінця 1980-х років. Аналіз джерел, створених під час радянського тоталітаризму, розкриває важливість загальнолюдських цінностей, які часто піддавались класовій заміні.

Методологічна база роботи включає систему теорій, підходів та методів наукового пізнання, які застосовуються для визначення предмету і об'єкта дослідження. Основним об'єктом є радянська школа, а головним процесом – її роль у формуванні "радянської людини" та участь у конструюванні радянського суспільства.

Для України друга половина 1940-х – кінець 1980-х років характеризувалася максимальною формалізацією ідеологем "побудови нового суспільства" під час "розвинутого соціалізму". У цей період панувала системна маніпуляція свідомістю громадян, яка починалася із школи.

Розуміння феномену радянської школи сприяють концепції тоталітарної держави, які сформулювали західні советологи та пострадянські дослідники. Зокрема, праці Х. Арндт, Б. Мура, Зб. Бжезинського, І. Фрідріха, Й. Ревеля, Дж. Гольфарба та С. Кара-Мурзи розкривають сутність цих концепцій.

Порівнюючи демократичні та тоталітарні держави, можна відзначити, що перші орієнтувалися на ринкові відносини, у той час як тоталітарні уникали їх. У СРСР домінувала адміністративно-командна система, в той час як в Європі інформація та знання стали ключовими складовими для розвитку нових

концепцій сучасного суспільства. Усе це відбувалося при збереженні акценту на матеріальних показниках.

У контексті аналізу радянського суспільства виникли підходи до розгляду ролі школи в цій системі. М. Геллер відзначає еволюцію школи від революційної до реакційної та консервативної. Партія, свідомо свого впливу в освіті, утверджувала одноосібну владу, жорстку дисципліну, традиційні класи та уроки.

Дослідження радянської школи в УРСР у другій половині 1940-х – кінці 1980-х років використовує сукупність принципів для створення конфігурації дослідження, організації фактів та визначення ключових характеристик суспільної системи, в межах якої функціонувала школа.

Принцип історизму вимагає розгляду подій, явищ і процесів з урахуванням їхніх конкретних умов і контексту. Це означає дослідження передумов, причин, масштабів впливу на суспільство або взаємовідносини з суспільством, зокрема, характеру і змісту джерел.

Отже, методологічну базу складають концепції, що визначають світогляд та принципи. Всецільне використання теоретико-методологічних основ дозволило визначити та аналізувати наукову літературу, залучити необхідні джерела та розкрити різні аспекти діяльності радянської школи відповідно до поставленої мети.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

2.1. Повоєнне відновлення шкільної освіти в умовах тоталітарного режиму

Після Другої світової війни виникла проблема відновлення втраченого потенціалу УРСР і створення нового. Центральна комісія з виявлення наслідків німецько-фашистської окупації на чолі з С. Бухалом оприлюднила статистичні дані щодо втрат в галузі української освіти: знищено 8 108 повністю і 10 062 частково із 29 814 початкових і середніх шкіл, а також понад 6 млрд томів книжок, рукописів та унікальних видань у 1941 році. Тому було необхідно відбудувати шкільні приміщення, відновити матеріально-технічну базу шкіл і забезпечити їх педагогічними кадрами та навчально-методичними посібниками. З цією метою 82 ЦК КП(б)У затвердив колегію на прохання НКО, до складу якої увійшли видатні особистості у сфері освіти.

Доповідна записка НКО УРСР «Про роботу шкіл УРСР в 1941–42 навчальному році та підготовку до навчального року» від 17 травня 1942 р. фокусувалася на наступних завданнях: відновлення навчального процесу на звільнених територіях, облік і забезпечення навчання дітей шкільного віку, комплектація шкіл кадрами, організація якісної навчально-виховної роботи в умовах війни, забезпечення комуністичного виховання учнів, мобілізація вчителів та учнів на підтримку фронту та участь у сільськогосподарських роботах.

Восьма сесія Верховної Ради УРСР у серпні 1946 р. прийняла Закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946–50 рр.», який був розроблений на основі союзного плану четвертої п'ятирічки [6, с 31-32]. Для відбудови господарства виділялося 49,5 млрд крб, а сфера освіти вимагала значних інвестицій.

У післявоєнні роки в УРСР майже завершено перехід на обов'язкове семирічне навчання. Рішення про впровадження семирічної школи приймали

на рівні районів і областей, присвоюючи їм статус середніх закладів, якщо у міських класах навчалось 35 учнів, а в сільських - 30.

На 1948-1949 навчальний рік планувалося охопити освітою всіх школярів та тих, хто не навчався з різних причин. Акцент робився на викладанні рідною мовою та уникненні змішаних двомовних шкіл. Діти семирічного віку включали тих, хто народився у 1941 році. Планувалося, що охоплення дітей у містах становитиме 100% для 4-х класів і 90% для сільської місцевості, хоча це були недосяжні цифри. З метою уникнення карликових шкіл звертали увагу на консолідацію освітніх установ.

Значне збільшення ідеологічного тиску було характерною рисою післявоєнної УРСР. Структура та організаційні засади шкільної освіти залишалися незмінними. Наркомос (Наркомпрос Української РСР) виконував роль втілення загальносоюзної освітньої політики. Це формалізувалося через велику кількість документів. Літній пленум ЦК ВКП(б) 1946 року визначив пріоритети розвитку суспільства, які включали боротьбу з «буржуазною культурою» (національно-патріотичною). Архітектором цієї кампанії був А. Жданов, соратник Й. Сталіна. В Українській РСР «жданівщину» пов'язували з Л. Кагановичем, якого знову висловили [6, с 40].

Формальним підґрунтям «жданівщини» в УРСР були резолюції Центрального Комітету Комуністичної Партії (б) України щодо перевірки виконання Спілкою письменників України резолюцій Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної Партії (б) про журнали «Звезда» і «Ленінград» (1947 р.). Тиск на інтелігенцію підсилювався, розгорталася боротьба з «космополітизмом», «низькопоклонством» перед Заходом та «націоналізмом». Відповідно до урядових завдань, Міністерство освіти УРСР затверджувало рішення «Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з української мови та літератури для шкіл УРСР» (14 вересня 1946 р.), спрямоване на виявлення «буржуазно-націоналістичної концепції» у програмах і підручниках, а також на виявлення недоліків, які полягали в ідеалізації минулого [6, с 53].

Ліричність та відданість партії були яскраво виражені в діяльності тодішнього Наркома, а пізніше Міністра освіти П. Тичини, який високо оцінював партію та Сталіна у своїх творах, таких як «Сонце – Ленін, Сонце – Сталін», «За здоров'я російського народу», «В армії Великого Стратега». Така дитяча ширість і віра були сприятливими для радянського уряду. За словами І. Лікарчука, призначення Л. Кагановича головою українського ЦК супроводжувалося сумом через його жорстку політику проти «українських націоналістів»[65, с 203-209].

Контроль за підготовкою молодих фахівців, зокрема філологів, реалізувався через педагогічні училища та інститути. Це було відзначено в наказі "Про стан перебудови мовознавчих кафедр Ніжинського, Львівського та Херсонського педагогічних інститутів у світлі праць Й. Сталіна" від 6 січня 1951 р., де вказувалося, що кафедри не достатньо займалися творчою розробкою основних положень праць "батька народів" та недостатньо контролювали якість викладання мовознавчих дисциплін.

Вчителям слід було систематично вести боротьбу проти залишків буржуазно-націоналістичних «теорій» та вульгарного соціологізму у викладанні літератури. їм пораджено було акцентувати світове значення російської літератури та її позитивний вплив на розвиток української літератури, а також демонструвати радянським школярам інтереси різних класів суспільства та їх розбіжності.

Рішення Політбюро від 9 серпня 1947 року схвалило директиви ЦК КП(б)У щодо створення «Короткого курсу історії України» та «Короткого курсу української літератури». Проте обговорення цих питань серед членів Політбюро не призвело до згоди, і їх передали на вирішення Л. Кагановичу. Він підтримав ці документи, які стали основою вивчення історії УРСР та формування спотвореного світогляду молодого покоління щодо власної історії та ролі людини в суспільстві.

УРСР вели широкомасштабну кампанію проти концепції історії України М. Грушевського, критикували праці мовознавців та

літературознавців. Результатом обговорення стану викладання історії СРСР та УРСР в школах УРСР було прийняття постанов «Про стан викладання історії СРСР та історії УРСР в школах УРСР», «Про заходи до подальшого поліпшення роботи шкіл УРСР» і «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР». Документи стосувалися "недоліків" у викладанні предмета та «низького ідейного рівня викладання», і Міністерство освіти виходило з рекомендації керуватися працями В. Леніна, Й. Сталіна та інших з питань конспекту підручника з історії СРСР та формування марксистсько-ленінського світогляду.

Ще одна хвиля морально-політичного тиску на суспільство розпочалася з кінця 1948 року, закликаючи до боротьби проти «низькопоклонства» перед Заходом та пізніше «космополітизму», що зміцнювало культурно-ідеологічну ізоляцію країни, розкол інтелігенції та формування «образу внутрішнього ворога». Визначені письменники єврейського походження, такі як О. Борщагівський, А. Гозенпуд, І. Стебун та інші, були звинувачені у антипатріотизмі, відданні Заходу та у замовчуванні культурних зв'язків між українцями та росіянами. У березні 1949 року на пленумі правління Спілки радянських письменників України обговорювалася тема «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів», що призвело до негативних наслідків: загострилась ізоляція від західної культури, втрачалась атмосфера творчої змагальності, митці обмежувалися офіційним «соціальним замовленням», а свобода творчості катастрофічно обмежувалася.

У повоєнні роки ідеологічний контроль над населенням, видавництвами та літературою посилювався. Видавнича справа стала жорстко цензурованою, і не дивно, що в липні 1947 року було створено спеціальний орган - Головне управління у справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР (Головліт УРСР) - який здійснював цензуру преси та радіомовлення тощо. Основними завданнями освіти стали реалізація рішень ВКП(б) та радянського уряду щодо системи освіти через впровадження закону про всеобуч у семирічних школах сільської місцевості та розвиток середньої

освіти в міських школах, а також ідеологічна робота. На зборах виборців сталінського виборчого округу Москви в 1946 році Й. Сталін вказав, що необхідно підвищити культурний рівень населення, а школа розглядалася як важливий інструмент виховання молодого покоління та активна учасниця боротьби проти залишків капіталізму у свідомості людей.

Шкільні інспектори, як інститут контролю, суттєво впливали на функціонування шкіл. Згідно з постановою РНК УРСР від 19 червня 1945 року, яка стосувалася «Про інспекторів шкіл», їх кількість була збільшена. У районних та міських відділах освіти працювали по два інспектори, в обласному - один на три райони. У листопаді 1945 року РНК УРСР схвалила "Положення про інспектора шкіл УРСР», яке визначало широкий спектр його обов'язків та прав. Інспектор став справжнім наглядачем за діяльністю відділів та закладів освіти. Мінімум, що він робив, - це надавав допомогу вчителю та директору закладу [46, с 50-52].

Враховуючи це, освітній процес у школах планували налаштувати так, щоб вивчення різних предметів сприяло вихованню почуття любові до Батьківщини, розкривало перспективи нашої економіки та культури, а також забезпечувало учнів необхідними знаннями та навичками; вдосконалити вивчення малювання, музики, співів, забезпечуючи учнів необхідними знаннями та навичками і розвиваючи їх естетичний смак. У цей період відбулося відновлення системи навчання, яка існувала в імперські часи, але тепер вона називалась «сталінська».

Ідеолого-суспільні кампанії знайшли відображення в освітніх закладах УРСР. Під час вивчення різних предметів, зокрема української філології, вчителі повинні були осуджувати роль релігії в житті літературних героїв і пропагувати героїзм радянського народу та любов до радянської Батьківщини. Як відзначає І. Лікарчук, ці документи не отримали широкої підтримки серед вчителів, які продовжували свою роботу, нехтуючи тим, що говорила партія. Навіть учні висловлювали своє непогодження з російським урядом за те, що він відібрав українцям землю та пригнічував їх. Інший учень навіть писав, що

Б. Хмельницький звернув увагу на Росію, оскільки їх об'єднувала спільна релігія, Україна потерпала від набігів турків і грабежів Польщі, але «Україна з одного полум'я потрапила в інше» [46, с 24].

Ситуація в школах західноукраїнських областей стала складною після їх включення до складу УРСР. Тут, разом з українською мовою, літературою та історією (замість німецької), поступово вводилась російська мова, література та читання. У школах використовувалися підручники, завезені з Наддніпрянської частини Української РСР. В урочній та позаурочній системі використовувались російськомовні пропагандистські твори ідеологічного спрямування. Спроби залучити дітей та молодь до роботи в піонерських і комсомольських організаціях проводилися з метою впливу на формування комуністичного світогляду.

Отже, у повоєнний період політика стосовно шкіл була спрямована на їх відновлення: відновлення зруйнованих будівель, відновлення діяльності навчальних закладів, урегулювання освітнього процесу та повернення педагогів на освітянську ниву. Однак це було вкрай важко здійснити через обмежені ресурси, особливо людські та матеріальні. Водночас важливим стало запровадження обов'язкової семирічної освіти, що відкривало нові можливості для розвитку дітей та підготовки майбутніх кадрів.

За офіційними даними, рівень участі учнів у сільській місцевості відстаючий щонайменше на 10%. З іншого боку, у містах виникала проблема переповнених класів через нестачу приміщень. На фоні цього відбувалася ідеологізація шкільної системи, яка слугувала інструментом впливу на молодше покоління та використовувалася для контролю. Процеси, що відбувалися в суспільстві в контексті «боротьби з буржуазним націоналізмом», виявляли відображення в діяльності освітніх закладів. Зазначено, що як серед педагогів, так і серед учнів, спостерігалася певна апатія і навіть відкидання «ідейної боротьби».

2.2. Впровадження обов'язкової середньої освіти та реформування середньо загальноосвітньої школи

З 1960-х до першої половини 1980-х років відзначилися проявами стагнації, включаючи освітню сферу. Остання продовжувала відігравати важливу роль у формуванні свідомості нового покоління. На XXIV з'їзді КПРС та XXIV з'їзді КП УРСР у 1971 році акцентували увагу на підвищенні продуктивності праці та різних галузях виробництва, пов'язуючи це з необхідністю підготовки відповідних фахівців. Педагогів і учнів розглядали як виконавців завдань зі створення матеріально-технічної бази радянського суспільства, на що вони повинні були витратити свої зусилля, не жаліючи «сил і енергії, знань і вмінь, щоб гідно виправдати довіру партії і народу». Школі було покладено завдання забезпечення морального, сімейного, естетичного, військово-патріотичного виховання та інших напрямків [68, с 2].

На XXV з'їзді КПРС у лютому–березні 1976 року, після виступу Л. Брежнєва та обговорення завдань партії внутрішньої та зовнішньої політики, було визначено, що головною метою десятої п'ятирічки є послідовне втілення курсу Комуністичної партії. Цей курс спрямований на піднесення матеріального та культурного рівня країни за допомогою динамічного та пропорційного розвитку суспільного виробництва, підвищення його активності, прискорення науково-технічного прогресу, збільшення продуктивності праці та поліпшення якості роботи у всіх сферах народного господарства [38, с 180-184].

У школі метою було сприяти розвитку пізнавальної активності учнів, стимулювати їх самостійність у мисленні, вбудовувати в них бажання до отримання знань та формувати навички самостійної навчальної роботи і самоосвіти для засвоєння досягнень науки, техніки та культури. Учням слід було осознати, що статус та авторитет особи в СРСР визначалися її сумлінною працею та високим ідеологічно-моральним обличчям. Конституції СРСР 1977

року і УРСР 1978 року акцентували увагу на тому, що школа повинна формувати всебічно розвинених будівників комуністичного суспільства.

На Всесоюзному з'їзді вчителів 1978 року зазначалося, що шляхи розвитку школи повинні визначатися виконанням партійно-урядових постанов, спрямованих на її подальший розвиток і удосконалення. Вона розглядалася як загальнонаціональний інструмент, який послідовно втілює ленінські принципи єдиної трудової політехнічної школи. Основними завданнями радянської школи залишалося поліпшення навчально-виховного процесу, підвищення ефективності уроків та удосконалення методів навчання і виховання. Пізніше школа мала долучитися до втілення рішень XXV з'їзду КПРС, квітневого Пленуму КПРС (1979 р.) і першої сесії Верховної Ради СРСР десятого скликання.

Керівництво реагувало на виступи Л. Брежнєва, ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про розгортання соціалістичного змагання та виконання і перевиконання плану 1978 року і посилення боротьби на підсилення ефективності виробництва і якості роботи». Рішення ЦК КПРС «Про подальше покращення ідеологічної, політико-виховної роботи» від 26 квітня 1979 року визначало мету цієї справи - виховання в дусі ідейності та відданості Комуністичній партії, позитивного ставлення до праці та подолання пережитків «буржуазного суспільства», всебічного й гармонійного розвитку особистості, створення багатства духовної культури. У цьому контексті пропонувалося демонструвати сутність радянського способу життя, досягнень соціалістичного суспільства, пов'язуючи з науково-технічним прогресом. Для різних категорій населення необхідно було виховувати почуття гордості за країну, повагу до національної культури, нетерпимість «до будь-яких виявів націоналізму». Тому пропаганда спрямовувалася на формування «правильного наукового світогляду», вирішення політичних та господарських цілей партії, особливо через молоде покоління [38, с 186-187]. Враховуючи рішення XXV з'їзду партії про «розвинутий соціалізм», радянський піар спрямовувався на формування почуття ідейності, відповідальності,

«комуністичного ставлення до праці, моральної чистоти, радянського патріотизму та інтернаціоналізму, готовності до захисту Батьківщини; роз'яснення марксистсько-ленінської теорії, внесок КПРС у її розвиток; актуальні питання внутрішньої та зовнішньої політики, зміст нової Конституції СРСР; розвиток соціалістичного змагання, творчої ініціативи, поширення передового досвіду. Звертали увагу на нове покоління з метою формування та розвитку відповідного світогляду та ідеології, спираючись на приклади «революційних, бойових і трудових традицій, ветеранів праці та учасників війни». Окрім безпосередньо освітньої діяльності, школа залишалася потужним провайдером пропаганди панівної партії.

На Пленумі ЦК КПРС у листопаді 1981 року слухали доповіді М. Байбакова та В. Гарбузова «Про Державний план економічного та соціального розвитку СРСР на 1981–1985 роки та Перспективний план економічного й соціального розвитку СРСР на 1982 рік», що послужило основою для прийняття відповідних постанов Пленуму ЦК КПРС. У постанові «Про Проекти Державного плану економічного й соціального розвитку на 1981–1985 роки, Державного плану економічного та соціального розвитку на 1982 рік і Державного бюджету СРСР на 1982 рік» зазначалося про «успішне завершення виконання та перевиконання плану 1982 року та п'ятирічки в цілому». Зусилля спрямовувалися на реалізацію основної настанови партії - підвищення ефективності народного господарства та його інтенсифікацію, використання можливостей для впровадження науково-технічного прогресу, збільшення продуктивності праці та підвищення якості продукції. Акцент робився на раціональному використанні ресурсів, удосконаленні методів господарювання [38, с 190].

У виступі на Всесоюзному з'їзді вчителів Л. Брежнєв підкреслював, що строгий учитель історія високо оцінила роль країни у сфері «народної освіти». Школи УРСР повинні були гідно відзначити 40-річчя об'єднання земель в Єдиній Українській РСР в складі СРСР. Описані процеси негативно вплинули на функціонування україномовних освітніх закладів, статус мови, суспільні

погляди, позиції батьківства, учнівства та їхню працю. З 1964 року встановлювався 2-річний термін навчання в середній школі на базі 8 класу замість 3-річного, зробивши школу 10-річною. Реформа змісту освіти була започаткована Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 10 серпня 1964 року, за якою Міністерство освіти СРСР та Міністерства освіти союзних республік мали «забезпечити планомірний і організований перехід шкіл на нові терміни навчання» [8, с 60-63].

У зв'язку із складністю нового етапу вдосконалення змісту шкільної освіти та відсутністю єдиної структури (Міністерство освіти СРСР сформувалося лише в 1966 році), яка могла б координувати розв'язання програмно-методичних питань в масштабах всієї країни при умовах уніфікації та стандартизації шкільної освіти, було вирішено створити Державну комісію з розробки змісту загальної середньої освіти. Ця комісія була сформована постановою президію двох академій – АПН РСФСР та Академії наук СРСР від 14 грудня 1964 року, мала розгалужену структуру та складалася з центральної та предметних комісій.

Найбільш актуальними завданнями для комісії стали розробка науково-теоретичних положень відбору навчального матеріалу, обов'язкового для вивчення в загальноосвітній школі, а також посилення розвивального характеру навчання та досягнення єдності матеріальної та формальної сторін освіти [61, с 34-35].

У період, який був визначений зазначеними процесами, влада проводила реформування системи освіти. У 1966 році було скасовано обов'язкову професійну підготовку в загальноосвітніх школах, яка не мала ефективності. Також у цьому ж році відбувся поділ класів, де кількість учнів більше 25, на групи для вивчення російської мови в сільських школах. У листопаді 1966 року була висунута постанова, відповідно до якої в школах почали вводити факультативні курси з окремих предметів, що починалися з 7 класу та обиралися за бажанням учнів. Також визначався порядок організації диференційованого навчання, такого як створення певної кількості шкіл і

класів з поглибленим вивченням окремих предметів в 9–10 класах. З 1972 року постановою «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи» та введенням «Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» з 1974 року перед школою ставились завдання забезпечення молоді глибокими та міцними знаннями з основних наук та прискорення переходу країни до обов'язкової загальної середньої освіти.

Наказ Міністра освіти «Про завершення переходу до загальної середньої освіти та подальший розвиток загальноосвітньої школи Української РСР» від 26 липня 1972 року вказував на посилення ролі школи як трудової та політехнічної, закликаючи педагогічну громадськість невідхільно виконувати визначені норми. Свідченням сили радянської школи було існування протягом тривалого періоду норм закону УРСР «Про народну освіту» 1974 року (до 1991 року).

Середня загальноосвітня школа вважалася основним закладом для отримання загальної середньої освіти та єдиною трудовою політехнічною школою для навчання та виховання дітей і молоді, з урахуванням національних особливостей населення Української РСР. Оскільки учень в майбутньому ставав фахівцем, велика увага приділялася політехнічному навчанню та трудовому вихованню через професійну орієнтацію учнів.

Отже, можна з упевненістю говорити про асиміляційні процеси у школі, спрямовані на знищення українського в Україні. Зосереджуючи увагу на штучному створенні «радянського народу», радянські функціонери демонстрували інтернаціональну дружбу між республіками, наприклад, під час святкування 1500-річчя Києва. Це подію вважали надто важливою в житті російського, білоруського та українського народів, а приєднання до неї розглядали як виховання патріотизму та інтернаціоналізму серед школярів УРСР.

Освітні установи не лише формували рівень розвитку та виховували, але й виступали важливим інструментом соціалізації дітей. Ця сфера суспільства відзначалася значною ідеологізацією та русифікацією.

На початку 1980-х років СРСР поступово відставав в економічному розвитку в порівнянні з провідними країнами світу. Незважаючи на оголошені гасла, держава залишалася вірною своїм основним принципам. Це привело до значного розриву між заявленими потребами і фактичним становищем різних секторів економіки. Крім того, було необхідно підняти якість освіти, і тому у 1984 році ЦК КП УРСР і Рада Міністрів УРСР, враховуючи рішення ЦК КПК в червні 1983 року, прийняли постанову "Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді та поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи". Це вимагало влади та педагогічних колективів реалізувати "науково обґрунтовану довгострокову програму вдосконалення національної освіти на етапі розвинутого соціалістичного суспільства".

Головною метою реформи було подолання недоліків у системі освіти, удосконалення навчальних планів і програм, підвищення рівня викладання та збільшення відповідальності учнів за якість навчання. Процес реалізації реформи передбачав дотримання ленінських принципів єдиної трудової та політехнічної школи та підвищення роботи на новий якісний рівень. Учні розглядалися як будівничі комунізму з відповідними якостями, культурою праці та поведінкою.

В управлінні освітніми закладами розгорталися демократичні процеси, що проявлялися у розширенні форм державно-громадського управління школами. В середніх і неповних середніх школах створювалися ради з питань народної освіти, голови яких обирались із числа керівників партійних органів, господарств, представників різних організацій, директорів шкіл, учителів та інших. Основна увага рад була спрямована на питання зміцнення матеріальної бази навчальних закладів, створення сприятливих умов для навчання, організацію трудового навчання та виховання учнів, сприяння суспільно корисній продуктивній праці, здоров'ю та поліпшенню матеріально-побутових

умов вчителів. Ради закладів освіти сприяли демократизації шкільного життя, забезпечуючи його гласність і розвиток ініціативи серед вчителів та учнів. Розпочалася розробка статутів навчальних закладів.

Також відбувалася демократизація у справах призначення директорів шкіл, що призводило до утвердження єдності та стимулювання колективів для поліпшення навчально-виховного процесу. Сприявся розвиток нестандартного мислення, виховання самостійності учнів та використання оригінальних методів вивчення знань. Демократизація школи виявилася у зверненні до народних джерел духовності та традицій, що сприяло посиленню зв'язку поколінь і розширенню участі громадськості у вихованні нового покоління. Використання народних традицій та свят, вивчення рідної мови та вшанування видатних особистостей сприяли формуванню світогляду молоді.

В цей період відзначалася активна боротьба за піднесення української мови та культури. У червні 1986 року на IX з'їзді письменників України представники української інтелігенції виступили проти політики русифікації. За весь період «застою» в УРСР спостерігалось звуження сфери використання української мови, зокрема в школах. Штучне зменшення кількості українських шкіл призводило до дискримінації української мови. У 1986–1987 навчальному році порівняно з 1955–1956 роками питома вага учнів шкіл з українською мовою навчання скоротилась з 72,8% до 48,6%, а лише 24% дітей відвідували дитячі садки та групи із українською мовою.

В 1987 році у Києві та інших містах з'явилися ініціативні групи та об'єднання, такі як Український культурологічний клуб, українознавчий клуб «Спадщина» і «Товариство Лева» у Львові. У 1989 році було засновано Товариство української мови імені Тараса Шевченка, метою якого було сприяти утвердженню української мови в різних сферах суспільного життя. Також у 1989 році прийнято Закон «Про мови в Українській РСР», де українська мова була оголошена державною. Це визначило початок поступового збільшення кількості шкіл із українською мовою викладання.

Отже, школу розглядали як інструмент для формування радянської особистості та засіб впливу на ідеологічні установки суспільства. Реформа 1984 року призвела до подовження тривалості навчання, зосереджуючи увагу на розширенні обсягу інформації та впровадженні наукових досягнень. Суттєво змінилася структура здобуття шкільної освіти, а також відбулися зміни в змісті навчання, зокрема на початковому етапі. Позитивними аспектами були впровадження розвивального навчання та створення нового навчально-методичного забезпечення.

З'явилося питання щодо підготовки та перепідготовки кадрів, що призвело до відкриття спеціалізованих кафедр педагогіки та психології в інститутах підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Проте загальні принципи та підходи до освітньої системи залишилися фактично незмінними порівняно з попередніми періодами.

У період від другої половини 1940-х до 1980-х років в УРСР відновлено широку мережу шкіл та встановлено нормативно-правову базу для їх функціонування. Практично всі діти шкільного віку залучено до освітньо-виховного процесу. Позитивним аспектом було впровадження семирічної, пізніше восьмирічної, та обов'язкової середньої освіти, що дозволило охопити навчанням дітей та підлітків, відповідаючи потребам економічного розвитку країни.

Проте в останньому десятилітті існуючої системи радянської школи наміри демократизації зіткнулися з командно-адміністративною та бюрократичною структурою, яка закріпилася в країні на протязі років. Зміна її фундаментальних принципів фактично означала б знищення, що було неприйнятно для керівної партії. Радянська школа відставала від західноєвропейських стандартів, залишаючись переважно ідеологізованим соціокультурним інститутом. Вона слугувала важливим інструментом для досягнення головної мети партії - будівництва все більш утопічного комуністичного суспільства.

РОЗДІЛ 3. СЕРЕДНЯ ШКОЛА УРСР В 1945-Х – 1991-Х РР.

3.1. Освітній процес та його організація

Нараві з матеріальним забезпеченням, велике значення мало навчально-методичне. 24 квітня 1943 року був затверджений навчальний план для загальноосвітніх шкіл. У ньому враховували українську мову, літературу, російську мову та літературу, каліграфію, арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, природознавство, історію, Конституцію СРСР і УРСР, географію, фізику, астрономію, хімію, іноземну мову, співи, малювання, креслення та військово-фізичну підготовку. Загальна навчальна навантаження складалося від 24 до 33 годин.

Найбільше часу було відведено на вивчення української мови та літератури - 49,5 годин. Українську мову вивчали окремим предметом до 7 класу, а літературу - з 5 класу. Загалом у 5–10-х класах на вивчення літератури відводили 15 годин. Російську мову починали вивчати з 3 класу, а загальна кількість часу на її вивчення складала 27,5 годин. Російську літературу розпочинали вивчати з 5 класу, відводячи на це 13,5 годин. Історію вивчали з 3 класу, приділяючи цьому предмету 20,5 годин, а військово-фізичну підготовку - 28 годин.

Протягом 1945–1946 навчального року Наркомат освіти (з 15 березня 1946 року – Міністерство) УРСР планував видати 19 програм та 1 навчальний план. Проте на момент друку було готово лише 16 програм та 1 навчальний план. З цих 16 програм 14 були надруковані, а програми з російської літератури, української мови, літературного читання, історії та географії для окремих класів залишалися ненадрукованими, оскільки ці програми перебували на стадії перегляду. Очевидною була нестача програмного забезпечення. Навчальний план для початкової та середньої школи з українською мовою навчання в 1946 році представлено в наступній таблиці [8, с 232].

У 1952–1953 навчальному році в школах були введені нові навчальні плани, які відрізнялися впровадженням інтегрованих предметів: української мови та літератури, російської мови та літератури. Також були додані предмети психології та логіки. На початку 1950-х років вивчення російської та української філології мало різну кількість годин. Російську мову починали вивчати з першого класу, і до 10-го класу кількість годин зменшувалась. Українську мову вивчали з другого класу, і кількість годин була майже незмінною, але спостерігався великий розрив у вивченні цих предметів на користь російської. Школи поступово відійшли від політехнізму та почали акцентувати увагу на основах наук та підготовці дітей до вступу у вищі навчальні заклади. Учні залучали до сільськогосподарських робіт, а заняття для учнів 5–9 класів середніх та неповних середніх шкіл у сільських районах переносили на 1 жовтня. Навчальні плани та програми неросійських шкіл у 1954 році, включаючи українські, майже не відрізнялися від планів і програм російських шкіл, враховуючи лише мову викладання (українська) [46, с 237-238].

Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1954-1955 навчальний рік був подано таким чином [54, с 15]. У навчальному плані початкової, семирічної та середньої школи з російською мовою навчання на 1954–1955 навчальний рік тижневе навантаження учнів було аналогічним до україномовних закладів, відрізняючись лише в оберненій кількості годин, призначених для вивчення української та російської мов та літератур. До цього плану додано 1–2 години ручної праці та праці на шкільній присадибній ділянці [55, с 16]. Щодо навчального плану початкової, семирічної та середньої школи Кримської області на цей же період, тижневе навантаження на учнів 1–4 класів було аналогічним до україномовних закладів. У 4 класі воно було більшим на 2 години, а в 6–10 класах – на 1–2 години. Українська мова та література взагалі відсутні в плані. Вивчення російської мови, історії, географії, хімії та іноземної мови передбачало декілька годин більше, ніж україномовні школи. Решта

предметів вивчалися фактично однаково. Цей план було розроблено та надруковано російською мовою[55, с 17].

Оскільки на теренах УРСР мешкали представники різних корінних етносів, їхні діти також мали можливість отримати освіту. Міністр освіти УРСР, Г. Пінчук, затвердив навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з неукраїнською та неросійською мовами навчання на 1954–1955 навчальний рік. Загалом за кількістю годин цей план не відрізнявся від плану для україномовних закладів. Проте відсутні були окремі предмети, такі як українська мова та література. Натомість було введено рідну мову та літературу, проте годин на їх вивчення виділено менше, ніж на вивчення української мови та літератури в україномовних і російськомовних школах. Це негативно вплинуло на збереження та розвиток цих культур та мов. Кількість годин для вивчення російської філології була більшою, ніж у україномовних школах, і зростала до кінця навчання, що було обумовлено політичними міркуваннями радянського уряду. Вивчення природничих та інших предметів залишалося майже на однаковому рівні, як і в попередніх планах [46, с 129].

Учні в усіх республіках вивчали російську мову як "другу" з всесоюзним значенням. Починаючи з другого класу початкової школи, на російську мову виділяли всього 2 години тижнево, проте "по закінченні початкової школи учень зобов'язаний знати та володіти російською мовою". Кількість годин на вивчення російської мови в російських і неросійських школах була майже однаковою, але це здійснювалося за рахунок рідної мови та математики. Іншими словами, учні російськомовних шкіл, які в початкових класах не вивчали жодної іншої мови, більше скористалися програмами навчання, ніж діти неросійських шкіл.

Програма початкової школи, окрім завдань "комуністичної моралі" та "діалектичного матеріалістичного світогляду", мала за мету передати дітям загальні знання про географію та історію СРСР, зосереджуючись на комуністичному устрої, партії та "советському народові". Учні повинні були знаходити більше інформації про СРСР, ніж про свій власний край та його

історію. Представлення історії України піддавалося російській шовіністичній інтерпретації.

В четвертому класі вже вивчали систематичний курс історії, зокрема елементарний курс історії СРСР, приділяючи увагу значенню історичних процесів, таких як Жовтнева революція, роль Леніна, Сталіна та комуністичної партії, а також розвиваючи советський патріотизм та ворожнечу до ворогів. Аналогічні завдання, але більш глибокі, ставилися перед учнями 5–10-х класів.

У програмах 7-річної школи основний акцент робився на ролі комуністичної партії та досягненнях народів СРСР. Зокрема, школа мала не лише передати закінчений курс знань, але й поглибити елементи патріотизму, які були закладені вже на початковому етапі. Рядковою допоміжною засобом для цього було вивчення радянської Конституції та географії СРСР, з особливим акцентом на природні багатства та «перебудову природи советським урядом»[46, с 270-271].

Управління шкіл Міністерства освіти УРСР встановило тривалість навчання у школах, розподілену за чвертями. Четверть тривала з 1 вересня по 6 листопада, друга – з 9 листопада по 30 грудня, третя – з 11 січня по 24 березня, четверта – з 1 квітня по 18 травня включно. Тривалість уроків становила 45 хвилин, а перерви між першою, третьою, четвертою, п'ятою уроками – 10 хвилин, другою перервою – 30 хвилин. Допускалися також перерви тривалістю 20 хвилин за необхідності. Розклад занять на півріччя складався на підставі навчальних планів, розподіляючи предмети так, щоб уникнути перевантаження окремих днів навчального тижня важкими для засвоєння предметами.

У середині 1950-х років освітяни отримали можливість розробляти власні навчальні плани та програми. У 1956 році, в світлі рішень XX з'їзду КПРС, стенограма голів комісій Міністерства освіти УРСР зафіксувала їхнє звільнення від "культу особи", роботу окремих комісій з предметів, удосконалення старих і створення нових планів і програм для середніх шкіл,

які б відзначалися оригінальністю, політехнічністю та зменшували навантаження на учнів.

Невдовзі, 29 квітня 1957 року, Міністр освіти І. Білодід схвалив нові навчальні плани для шкіл з українською та російською мовами навчання, а також для закладів з польською, угорською та молдавською мовами на 1957–1958 навчальний рік. Порівнюючи з планом 1946 року, навчальне навантаження, починаючи з 4 класу, збільшувалося на 1 і до кінця перебування у школі – на 2 години за рахунок практичних занять і практикуму з сільського господарства та електротехніки. У нових планах відсутні були предмети логіка та психологія, але вводились праця, практичні заняття та практикуми. Кількість годин на вивчення української та рідної мов і літератур зменшилася, а на російську та математичні дисципліни збільшилася[46, с 249].

Особливістю опанування програмами учнів 5–7-х класів було інтенсивне вивчення російської мови за рахунок інших предметів, незважаючи на те, що стаття 121 Конституції СРСР наголошувала на "праві навчатися в рідній школі рідною мовою, передовсім". Українознавчому спрямуванню виділялося мало годин.

Оскільки в школах широко запроваджувалося виробниче навчання, то для закладів створили навчальний план для учнів 8–10-х класів з 37-годинним тижневим навантаженням. Власне виробниче навчання займало найбільшу питому вагу – 6 годин, при цьому вивчення мов було зменшено, а опанування українською літературою в Українській РСР виграло у вивченні російської мови – на 1 годину. Перевагу при цьому надавали природничо-математичним дисциплінам.

На II з'їзді педагогічної громадськості в 1959 році акцентували на зв'язку викладання з виробництвом, активізації методів навчання та розвитку самостійності учнів, а також визначали обсяги їхніх знань та умінь.

У процесі навчання історії в 5–7 класах учні знайомились з розвитком суспільних устроїв, отримували марксистсько-ленінську інтерпретацію історії та ідею "нового прогресивного світу". Курс історії вчителів навчав молодь

розрізняти справедливі війни від несправедливих, причому більшість учнів вважала «справедливими» війни, що велися царською Росією і війни більшовиків[46, с 263].

Щодо навчальних планів для шкіл з російською мовою навчання, російську мову вивчали з першого по 10 клас, і навантаження на неї скорочувалося до 4 годин до кінця перебування у школі. Українську мову вивчали з другого класу, і найбільше годин виділяли на неї в середній ланці. Проте, в 10 класі це навантаження складало лише 3 години. Щодо шкіл з польською, угорською та молдавською мовами навчання, на вивчення їх мови та літератури виділяли таку саму кількість годин, що й на російську в російськомовних школах – від 13 до 2 годин протягом усього перебування у школі. У цих школах російську мову вивчали замість української.

В середині 1950-х років школи широко впроваджували виробниче навчання, і для учнів 8–10 класів був створений навчальний план з 37-годинним тижневим навантаженням. Найбільшу увагу приділяли виробничому навчанню, яке забирало 6 годин на тиждень. Навантаження на вивчення мов зменшувалося на користь виробничого навчання, і вивчення української літератури в Україні поступалося вивченню російської на 1 годину. Перевагу в навчальних планах надавали природничо-математичним дисциплінам. На II з'їзді педагогічної громадськості (1959 р.) акцентували на зв'язку викладання з виробництвом, активізації методів навчання та розвитку самостійності учнів[46,с 183].

Щодо викладання історії, виявилось, що існує непослідовність у процесі вивчення цього предмету. Постанова «Про деякі зміни у викладанні історії в школах УРСР» зазначала 4 години щотижневого навантаження або 136 годин на рік для учнів на 1958–1959 н.р. Зокрема, в 4 класі вивчали епізодичні оповідання з історії СРСР, а в 5–11 класах визначалася програма з вивчення історії різних періодів та країн[64, с 5].

В середині 1950-х та на початку 1960-х років у школах УРСР вивчали Конституцію СРСР з відомостями з цивільного, трудового та інших галузей

Радянського права, а також основними положеннями Конституції союзної республіки. Цей матеріал вивчався в 9 класі середньої школи. Курс Новітньої історії розпочинався з теми «Велика Жовтнева соціалістична революція». Після закінчення теми «Перемога соціалізму в СРСР» відводилося 8 годин на опрацювання деяких питань з Конституції СРСР і УРСР[46, с 271].

В початку 1960-х років в навчальних планах також відбувалися зміни. План для восьмирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1961–1962 н.р. показав збільшення навчального навантаження, особливо з урахуванням навчально-виробничої практики та факультативних занять. Учні 8–9-х класів мали найбільше навантаження – 41 година на тиждень.

У школах з російською мовою навчання на вивчення цієї мови відводилося від 12 до 3,5 годин на тиждень. Українську мову та літературу вивчали, починаючи з 2-го класу до 8-го класу. Українське навантаження було менше, ніж на російську в російськомовних школах. Школи з молдавською, польською та угорською мовами навчання також мали свої особливості в навчальних програмах.

У зазначений період у школах УРСР дійсно спостерігалось зменшення вивчення української мови та мов національних меншин на користь російської мови. Учні вивчали російську мову з 2-го класу, а вивчення української мови розпочиналося з 5 класу. Це призводило до того, що діти представників національних меншин замість вивчення своєї рідної мови отримували додатковий навантаження з російської мови. Зменшення вивчення української та мов національних меншин було помітним на тлі збільшення навчання російської мови.

Також варто відзначити, що в школах для представників національних меншин, зокрема польських, молдавських та інших, було трошки більше навчального навантаження порівняно з україномовними школами через мовну складову. Однак в старших класах ці школи мали специфіку, оскільки учні вивчали українську та російську літератури на одному рівні, проте українську мову вони не вивчали[56, с 9].

Збільшення кількості годин навчально-виробничої практики та факультативних занять було характерним для певного часового періоду і впливало на розподіл навчального часу у школах. У російськомовних закладах, де навчалися представники різних національностей, навантаження майже не відрізнялося, але більше годин виділяли на факультативні заняття.

Підготовчі класи також функціонували в школах, де діти вивчали українську та російську мови, математику, знайомилися з різними предметами та займалися різними видами мистецтва. Це був певний етап підготовки дітей до основної освіти.

У 1980–1981 навчальному році в школах Української РСР впроваджувався новий проєкт програми з української літератури для 4–10-х класів. Згідно з цим проєктом, передбачалося поступове введення сучасних творів у навчальний процес. Цей процес планували завершити до 1983 року. Важливою ініціативою було також планування переходу шкіл на безкоштовне користування підручниками.

Щодо вивчення окремих предметів у 1980–1981 навчальному році, варто відзначити, що у міських і сільських школах, де викладання велося українською, молдавською, угорською та польською мовами, на уроках російської мови у перших класах, де кількість учнів перевищувала 25 осіб, проводилось ділення на дві групи. Ця практика дозволяла більш якісно організувати навчання з російської мови в умовах великої кількості учнів. Також у цих школах в 4–8 класах на уроках російської мови діти могли розділятися на групи за вказаних умов. Впровадження таких інновацій спрямоване було на поліпшення якості навчання та забезпечення зручних умов для засвоєння російської мови в учнів.

У період з 1986–1987 навчального року в школах Української РСР впроваджували перехідні плани відповідно до основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи. Зміни включали в себе новий навчальний план для одинадцятирічної школи з 1986–1987 навчального року, в якому передбачалася розподілена за класами кількість навчального часу на

тиждень. Наприклад, у 1 класі ця кількість становила 20 годин, у 2 класі – 25 годин, у 3–4 класах – 27 годин, у 5–8 класах – 33 години, а у 9–11 класах – 34 години. Додатково виділялося 2–3 години на тиждень у 2–11 класах для національних шкіл на вивчення російської мови. Зберігалось вивчення російської мови учнями з 6-річного віку у школах, де викладання велося молдавською, польською та угорською мовами [57, с 6].

Постанова «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді та поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» підкреслювала важливість поліпшення військово-патріотичного виховання учнів і їх підготовки до служби в Збройних Силах СРСР.

З введенням шестирічок було створено два різних типи перших класів: для учнів, які починали навчання у шість років, і для тих, хто починав навчання у сім років. Учні цих класів вивчали різні програми та користувалися відмінними підручниками. Уроки для шестирічок не повинні були тривати більше 4 астрономічних годин, тобто 6 уроків по 30 хвилин, відзначаючи зменшення тривалості уроків порівняно із звичайними 4 уроками по 45 хвилин. Через три роки планувалося переходити від тривалості трьохрічного до чотирьохрічного навчання в початковій школі[57, с 3-7].

Викладання історії залишалося складним завданням, особливо щодо новітньої історії (історії СРСР 1920 – 1930-х рр., з 1945 р. та періоду «перебудови»). Попри вилучення з програм і підручників фальсифікацій та перекручень, зміст предмета залишався ідеологізованим, догматичним та формально-класово орієнтованим. Галузеве міністерство розробило нові концептуальні підходи до вивчення історії, зокрема, акцентуючи відновлення наукової концепції історичного процесу, зміни структури та порядку вивчення різних історичних курсів і посилення уваги до вивчення історії України.

Урок залишався основною формою організації освітньої роботи у школі, і педагоги виявляли творчий підхід до їх проведення. Наприклад, деякі вчителі влаштовували уроки на вулиці, навчаючи дітей під відкритим небом. Є приклад, коли Міністр освіти УРСР П. Тичина був на Закарпатті, і учитель

на прізвище «Медвідь» проводив уроки під відкритим небом, створюючи своєрідну «школу під дубом». Це було зроблено ще до відомої ініціативи "школа під відкритим небом" В. Сухомлинського. Павло Григорович, колишній Міністр освіти, підтримав цей підхід та висловив задоволення тим, що діти навчаються на природі, а вчитель не обмежується чотирма стінами приміщення. Початково це було пов'язано з тим, що не було пристосованого приміщення для школи, а пізніше вчителі вибирали такий підхід навіть у наявності будівлі, щоб дати дітям можливість навчатися в природному середовищі [46, с 14].

Наведені відомості також вказують на те, що уроки не завжди відповідали суспільним викликам. Вчителі не завжди раціонально використовували час, а також не диференціювали завдання. У філологічних дисциплінах спостерігалися недоліки, такі як відсутність зв'язку уроків мови з розвитком мовлення, застосування однорідних форм і методів роботи, недостатня увага до практичного застосування теоретичного матеріалу. Також було відзначено неохайність роботи та необхідність підняття рівня словникової роботи та розвитку зв'язного літературного мовлення учнів.

Не зважаючи на перебудовні процеси, комуністична ідеологія продовжувала глибоко впливати на суспільство. З одного боку, вона міцно вкоренилася у свідомості громадян, а з іншого – панівна еліта не бажала відмовлятися від радянської системи. Це відображалось і в навчальних програмах та організації уроків у школах.

Наприкінці 1985 року та на початку 1986 року в українських школах були проведені ленінські уроки і уроки миру, що було визначено як «реалізація установок квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС». Це свідчило про продовження впливу комуністичної ідеології на освітню систему.

Водночас, існували зауваження щодо якості та результативності уроків. Колегія Міністерства освіти відзначала, що відділи та заклади народної освіти не приділяли достатньо уваги поліпшенню цих аспектів. Більшість відвіданих

уроків мали недоліки, особливо в організації самостійної діяльності школярів та формуванні «марксистсько-ленінського світогляду».

У другій половині 1980-х років в Україні відбулися певні зміни, які вплинули на сферу освіти та відновили національний аспект у системі освіти. Зазначена період включав ініціативи, спрямовані на посилення національно-культурних аспектів в освітньому процесі.

Наприклад, в Україні був розроблений власний навчальний план та варіанти шкільного компонента, які враховували національно-культурні потреби населення. Це означало відновлення уваги до української мови та культури. Збільшення кількості годин на предмети, що задовольняли національні потреби, свідчило про певний поворот в політиці освіти на користь національного розвитку.

Такі зміни створювали можливість реалізовувати національну систему освіти, що сприяло відновленню та зміцненню української мови та культури в шкільному середовищі. Однак, слід враховувати, що процеси цієї періоду тісно пов'язані зі змінами в політиці та суспільстві, які відбувалися в СРСР перед розпадом.

3.2. Зміст навчання та його наповнення

З квітня 1945 року до грудня 1946 року Наркомос, пізніше Міністерство освіти УРСР, видало три накази, які фактично обмежились вирішенням лише окремих організаційних питань конкурсу, не маючи системного підґрунтя. У червні 1946 року Міністерство зібрало нараду з питань створення нових підручників, де обговорювали принципи побудови «Букваря», читання в початковій школі, підручників з української мови та структури підручника з другої мови для шкіл УРСР. Однак через внутрішні труднощі, відсутність компетентних фахівців та наукової підтримки, автори відмовлялися від участі в цій роботі [46, с 276].

Навчально-методична література взяла на себе завдання забезпечити змістовну частину освітнього процесу, і цей процес розпочався в повоєнному десятилітті. Основне місце серед цього виду літератури займали навчальні посібники, підручники та довідкова література. Конкурси на створення підручників оголошувалися, залучаючи в них фахівців. У березні 1945 року Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про підручники з української та російської мов для початкової школи», в якій зобов'язували Міністерство освіти УРСР провести конкурс та вжити необхідні заходи[46, с 277].

З метою оновлення змісту загальної середньої освіти та створення високоякісного нового покоління підручників, навчальних посібників і програм, залучалися досвідчені учителі-практики, методисти, викладачі вищих навчальних закладів, учені та письменники. При розробці навчальної літератури брали участь як окремі автори, так і авторські колективи, що склалися з вчителів і методистів, викладачів, учених, письменників, журналістів та інших, які мали глибокі знання предметів, вміли передавати матеріал на високому теоретичному рівні, доступно та виразно, точно та стисло, цікаво для учнів[46, с 52-53].

Для отримання допомоги також зверталися до Спілки письменників України, Товариства української мови імені Тараса Шевченка, залучаючи письменників до написання навчальних книг, участі в конкурсних комісіях, рецензування рукописів і т.д. Інформацію про це публікували у газетах «Освіта» і «Літературна Україна», журналах «Початкова школа», «Українська мова і література» та «Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР», а також оголошували по радіо та телебаченню.

Під час написання підручників і навчальних посібників авторські колективи керувались новими навчальними планами та програмами, які були розроблені самими авторами, відповідно до умов конкурсу. У разі необхідності авторам дозволялося вносити зміни та доповнення до навчальних програм. Рукописи підручників та навчальних посібників, які відповідали

авторській концепції предметної та психолого-педагогічної підготовки фахівців, приймалися на конкурс як окремих видань, так і інтегрованих курсів.

У школах широко використовувались російськомовні перекладні навчальні книги, а лише 30% підручників, створених в УРСР, були оригінальними у 1946–1950 рр. Держава чітко визначала вимоги до змісту навчальних видань, що свідчило про ідеологізацію, радянізацію та русифікацію політики у сфері освіти. Наприклад, постанова ЦК КП(б)У «Про стан загальнообов'язкового навчання в школах УРСР» від 3 грудня 1947 р. підкреслювала необхідність підручникотворення.

Критикувалося те, що підручники поверхово розглядали питання дружби народів СРСР, українського та «великого російського народу», животворного радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму[1]. Авторам вимагалось акцентувати увагу на невід'ємній ролі Радянської України у великому Радянському Союзі та її внеску у господарське і культурне будівництво. При аналізі мови художніх творів у підручниках рекомендувалося користуватися працями Й. Сталіна з мовознавства.

На міністерській нараді 15 грудня 1947 р., що стосувалася підвищення ідеолого-методичної якості підручників з української та російської мов і читання для початкової школи, було визначено, що основним критерієм їх створення повинна бути відповідність «сталінській» п'ятирічці[46, с 54]. Хоча автор підручника С. Канюк підкреслив його важливість для учителів як потужного інструменту, діти також мали можливість розвивати лексику, навчатися мові та закохуватися в неї [46, с 57].

У підручниках рекомендували включати відомості про природу та її вплив на особистість дитини з метою сприяння розвитку почуття відповідальності та бережливого ставлення до рослинного і тваринного світу, а також для загального розвитку дитячої особистості. Авторам рекомендували активно використовувати фольклор у підручниках. У читанках для різних класів вважалося необхідним включення матеріалу про життя народу до 1917

р. З метою полегшення засвоєння матеріалу книги часто доповнювалися ілюстраціями.

Наприклад, видання С. Чавдарова «Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою», випущене у 1945 році, мало наклад 450 тис. примірників і включало 15 параграфів. У ньому діти ознайомлювалися із звуками та буквами, голосними та приголосними, словами, реченнями, зв'язками слів у реченні, великими літерами у власних назвах, складами, переносом слів, особливостями написання слів з буквами та буквосполученнями. Підручник позначився позитивним втіленням українських національних традицій, охоплюючи різноманіття оточуючого світу, рослинного та тваринного. Учні вивчали матеріал, користуючись живими прикладами, а їхнє буденне життя наповнювалося красою та багатством природи. Питання гендерного виховання також відображалось в підручнику. Дівчатам приділялася пестлива увага у текстах, тоді як про хлопчиків писалося більш доросло. Певні демографічні реалії 1940-х років також віддзеркалювалися у текстах, наприклад, за допомогою фрази: «На горі каталися п'ять хлопців і шість дівчат». Ілюстрації також підтверджували ці змістовні особливості[79].

Теми мілітаризації та індустріалізації суспільства залишалися ключовими в підручнику. Відзначається, що могутні заводи, які димлять, танки, гранати, літаки та інше воєнне озброєння займали видатне місце в матеріалі. На сторінках підручника вражає зображення заводів, які «співають», а також висвітлення різноманітних засобів військової техніки. Тематика війни та агресії осуджувалася, проте не була повністю розуміта у контексті підступності, жадібності та геополітичних апетитів радянського уряду відносно територій та населення. Особливо негативно оцінювалася Німеччина під час Другої світової війни в оповіданні «Німці-ненажери»[79, с 31].

У завершенні першого класу, коли діти вже мали навички читання, їм пропонувалися тексти, що в основному мали політичний та ідеологічний

характер. У назвах заводів та колгоспів обов'язково присутній був елемент радянської символіки та партійної спрямованості суспільного життя [79, с 39].

Особливу увагу слід звернути на природничий напрямок підручника, де формування навчального курсу «Анатомія та фізіологія людини» визначалося науковими знаннями з фізіології людини, а також антирелігійною пропагандою та посиленням атеїстичного виховання учнів. У цьому контексті підручники відзначалися наявністю соціалістичної дійсності з її «перевагами» та «комуністичним майбутнім» [79, с 42].

У кінці 1940-х - початку 1950-х років впроваджувалася практика обговорення окремих підручників на спеціальних обласних нарадах учителів. Складання нових підручників доручалося лише за проспектами, затвердженими колегією Міністерства освіти. У підручниках з української літератури виключили ряд творів, які, за відомостями партійних ідеологів, вважалися «безідейними та малохудожніми», а їхні автори "під час війни співпрацювали з ворогом". Замість них включали твори, сприяючи комуністичному вихованню учнів [46, с 113]. Основними вимогами до радянського підручника були науковість змісту, відповідність програмі та доступність матеріалу, зв'язок теоретичного змісту з практикою, ідейно-виховна спрямованість та методична побудова [46, с 122].

У кінці 1970-х - на початку 1980-х років виникла ідея, що підручник не може забезпечити особистісного підходу до кожного учня, тому виникла потреба створення навчально-методичного комплексу. З переходом від 1980-х до 1990-х років формувалися авторські колективи та колегії для підготовки та видання підручників, хрестоматій, книг для читання з історії та рідного краю. Згідно з рішенням колегії Міністерства від 6 грудня 1988 року «Про затвердження рукопису «Матеріали до навчального посібника «Історія Української РСР, 9–10 класи», ухвалили рішення просити видавництво «Радянська школа» видати книгу в режимі «Блискавка» українською та російською мовами. На основі інструктивного листа з 1989–1990 навчального року історію УРСР було введено до переліку навчальних дисциплін. Також

були розроблені проекти програм, тематичне планування та методичні рекомендації щодо викладання [6, с 9-29].

У період 1987–1989 років науковці випустили хрестоматію та книгу для читання з історії Української РСР, які вийшли обмеженим накладом. Товариство «Знання» також випустило брошуру «Історія України в запитаннях і відповідях». Для шкіл був розроблений дидактичний матеріал з історії УРСР (8–9 класи) В. Заруби, видання якого відбулося у 1990 році.

З середини 1980-х років відзначалася активна модернізація змісту підручників та інших навчальних матеріалів, спрямована на подолання прогалин у розвитку країни через врахування сучасних підходів до науково-технічного прогресу. Ця робота здійснювалася як за замовленням, так і в рамках конкурсних ініціатив. Протягом кількох років в УРСР були розроблені та випущені нові підручники для чотирирічної початкової школи (більше 50 видань) і перероблені підручники з основ наук для середніх і старших класів (українська та російська мови, література, історія, математика, хімія тощо).

Навчальний процес отримав особливості викладання та вивчення різних предметів. Зокрема, увага до гуманітарних дисциплін була обумовлена ідеологічною ситуацією в країні та колишньому СРСР. Щодо природничих наук, це визначалося розширенням горизонтів держави та розвитком відповідних галузей знань. Наприклад, у 6-му класі при вивченні географії учень детально розповідав про дослідження північно-східної Азії та вклад російських дослідників, демонструючи їхні внески в порівнянні з європейськими та українськими вченими [24, с 4].

З початку 1948 року в УРСР розпочалося переслідування генетиків, що вплинуло на зміни викладання біології в школах. Учні брали участь в сільськогосподарських роботах, а вчителі біології виконували обов'язки агрономів. Вивчення біології базувалося на принципах мічурінської науки, а викладання проводилося на живих об'єктах з організацією роботи учнів на пришкольніх ділянках та екскурсіях в колгоспи та на природні об'єкти [24, с 5].

У 1959 році в середніх школах УРСР було введено виробниче навчання, приділяючи особливу увагу трудовому вихованню та професійній підготовці учнів. Зміст та форми виробничого навчання, взаємодія теорії та практики, обумовлені профілем професійної підготовки та місцевими умовами. Навчально-матеріальна база включала виробничі цехи підприємств, навчально-дослідні господарства колгоспів і радгоспів, майстерні, лабораторії, медичні та торговельні установи. Програми професійної підготовки затверджувалися Міністерством освіти УРСР, але іноді зазначалась можливість внесення змін школами. У 1960 році в школах УРСР вивчалось понад 150 виробничих спеціальностей.

Щодо інших предметів, особлива увага приділялася вивченню історії, спрямованому на формування радянського світогляду учнів. Мета вивчення історії в середній школі полягала в розвитку наукового розуміння закономірностей історії розвитку суспільства та в утвердженні віри в «неодмінну загибель капіталізму та перемогу комунізму». Важливими завданнями були також виховання учнів у дусі соціалістичного патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму та поваги до праці. Проте вказувалося на недостатнє впровадження марксистсько-ленінського світогляду на уроках різних предметів, і тривале конкурсне змагання за оцінки в школах продовжувалося.

Навчальна діяльність завершувалась складанням іспитів та відповідним оцінюванням учнів. Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 10 січня 1944 року «Про запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінювання успішності та поведінки учнів в початкових, семирічних і середніх школах», у свідоцтвах та атестатах ставились оцінки «5» («відмінно»), «4» («добре»), «3» («задовільно»), «2» («погано»). Проте управління шкіл виявило недоліки в підготовці до іспитів, систематичному повторенні матеріалу та якості викладання[24, с 6].

Підсумкові оцінки за предмети, на які проводився іспит, виставляли іспитові комісії. Якщо були письмовий і усний іспит, то підсумкова оцінка

була одна. Оцінка «5» не могла бути виставлена, якщо на іспиті була інша оцінка, і при оцінці нижче «3» підсумкова оцінка не може бути позитивною. Оцінки з музики та образотворчого мистецтва не впливали на переведення та випуск учнів.

Учні випускних класів, які мали незадовільні оцінки, складали іспити порядком екстернату з тих предметів, де вони отримали незадовільні оцінки. У подальших роках вони здавали іспити з усіх предметів для екстернів. Особи з річними незадовільними оцінками з поведінки складали іспити порядком екстернату. Вимоги для іспитів визначалися навчальними програмами з кожного предмета[35, с 37].

Таким чином, освітній процес у школі в УРСР протягом другої половини 1940–1980-х років реалізувався через різноманітні засоби, способи, форми та методи, демонструючи тенденцію до позитивної динаміки. Розширювалося спектру навчальної літератури, включаючи книги для читання, хрестоматії, збірники задач і вправ, робочі зошити, комплекти атласів і карт тощо.

Видання відрізнялися якісним технічним оформленням та привабливою поліграфією. У порівнянні з європейськими країнами, зокрема з 1960-х років, в УРСР надавалася більша увага природничим, математичним і технічним дисциплінам. В Європейських державах у ХХ столітті розвивалися вже сформовані національні системи освіти, які враховували сучасні освітні потреби суспільства.

Отже, після війни школа в УРСР пройшла важливий процес відновлення, що тривав до 1960-х років. Відновлено освітній потенціал, і почався період зростання кількості шкільних закладів. Однак матеріальні труднощі мали значний вплив на навчально-методичне та кадрове забезпечення. Будівництво нових шкіл стимулювалося збільшенням економічного потенціалу країни, що забезпечувало більше можливостей для фінансування освітніх потреб та вирішення ростищих потреб в освічених кадрах для різних галузей економіки.

У період від 1960 до 1980 років виникли десяти і одинадцятирічні школи. Освітній процес під гаслом «зв'язку школи з життям» став більш професійно спрямованим, що відобразилося в навчальних планах і програмах. Тобто шкільна освіта підпорядковувалася завданню пріоритетного розвитку стратегічних галузей економіки, яке визначало протистояння західній "капіталістичній" системі. Учні навчалися в різних національних школах (російських, українських, польських, молдавських, угорських), і урок залишався основною формою навчання. Педагоги та учні активно розробляли власні методи організації уроків, враховуючи мовні особливості та використовуючи власні навчальні матеріали.

В цілому за вивчений період радянська школа відзначилася значними здобутками у формуванні матеріально-технічної бази, організації навчання та наповненні його змістом, спрямованого на досягнення стратегічних цілей радянської держави. Проте важкощів також виникало через обмеження радянської влади, яка стримувала повноцінний розвиток шкільної системи в Україні, надаючи обмежені можливості.

ВИСНОВКИ

Школа в УРСР виступала як інститут соціалізації дітей у радянському суспільстві. Дослідники звернули увагу на кількісні характеристики шкільної системи, а також розглянули умови професійної діяльності вчителів, ідеологічний вплив на учасників навчального процесу та забезпечення освітнього процесу. Аналіз попередніх досліджень та інформації з різних джерел, взятих на розгляд, застосовуючи відповідні теоретико-методологічні підходи, дозволив зробити наступні висновки.

У період від другої половини 1940-х до кінця 1980-х років школа перебувала у фокусі уваги радянського уряду. Освітню політику реалізовували за допомогою різноманітних організаційних, контролюючих та процедурних заходів. Однією з ключових мет було забезпечення освітою дітей шкільного віку, і це завдання в основному було успішно виконано в Українській РСР.

З початку 1960-х років отримання середньої освіти стало десятирічним процесом, розпочалося системне вивчення предметів, і відзначилось активним впровадженням політехнічного навчання. Протягом цього періоду школа в Україні стикалася з новим етапом боротьби проти «буржуазного націоналізму», і відзначилася посиленням політики русифікації освіти, що досягло свого піку у 1970-80-х роках.

У середині 1980-х років розпочалася реформа шкільної системи, включаючи введення 11-річної освіти та розширення варіативного компонента навчального процесу. В цілому політика стосовно школи в УРСР від другої половини 1940-х до 1980-х років характеризувалася централізаторським та русифікаторським підходом. В таких умовах ініціатива, будь то особиста чи інституційна, мала обмежений характер.

Радянська школа в УРСР виконувала роль інституту соціалізації дітей та готувала їх до "соціалістичної" реальності. Після війни зусилля спрямовувались на відновлення та будівництво нових шкіл, а також

забезпечення необхідними ресурсами, такими як меблі, підручники, посібники та технічне обладнання.

З початку 1950-х та 1960-х років розпочалося активне будівництво шкіл, але зростання чисельності учнів призвело до проблеми нестачі місць, особливо у великих містах. Для молодших школярів були впроваджені групи продовженого дня, але для їх ефективної роботи не завжди створювалися належні умови.

Протягом визначеного періоду відбувалися зміни у навчальних програмах, які повністю відповідали вимогам розвитку радянського суспільства. Починаючи з 1980-х років, вводилися нові предмети, такі як психологія та логіка, а деякі з них інтегрувалися, наприклад, мова і література. Водночас зростало навчальне навантаження учнів, збільшившись на 2–5 тижневих годин з другої половини 1940-х до кінця 1980-х років. Таким чином, як і в інших сферах, шкільна освіта переважно використовувала екстенсивні методи для покращення своєї діяльності.

У другій половині ХХ століття працювала група вчителів-новаторів, до якої входили В. Сухомлинський, В. Шаталов, О. Захаренко та інші. Ці вчителі отримали можливість впроваджувати нові методи навчання. Вони виконували важливе завдання - готувати освічених та відданих "комуністичним ідеалам" громадян, патріотів СРСР.

З матеріальної точки зору стан учителів протягом другої половини 1940-х – 1980-х років поступово поліпшувався і залежав від таких чинників, як рівень освіти, стаж роботи в педагогіці, місце розташування школи та професійні навички вчителя.

У цей період загалом в УРСР покращувалися умови навчання, як щодо побутових, так і організаційно-методичних аспектів. Після завершення повоєнної відбудови почали вирішувати проблему забезпечення шкіл підручниками, розвивали предметні кабінети та облаштовували спортивні зали та майданчики. Однак рівень навчально-методичного забезпечення

залишався далеким від повного вирішення проблеми, і спостерігався дисбаланс між міськими та сільськими школами.

Школа в УРСР взаємодіяла з батьківською громадськістю, розглядаючи сім'ю як союзника в вихованні, але іноді також ставлячи її в протилежність до держави. З одного боку, родину розглядали як підтримку у навчальному процесі та формуванні особистості дитини, з іншого – як потенційного суперника. Батьки активно допомагали школі, беручи участь як індивіди або через організовані структури, сприяючи матеріально та організаційно у педагогічних ініціативах.

У цілому, школа в УРСР протягом 1945-х – кінця 1980-х років розвивалася в контексті радянської освітньої політики. Незважаючи на централізований характер освітньої політики, школа в УРСР вирізнялася високим рівнем освіченості, зокрема серед вчителів, виявляючи найвищий в СРСР показник педагогів з університетською підготовкою, особливо в Україні.

У 1970-х роках у школі, поряд з підручниками з української мови та літератури, з'явилися навчальні книги з історії та географії Української РСР. У виховному процесі було обрано збалансований підхід, спрямований на викликання інтересу до української культури, хоча національні традиції можливо ігнорувалися. Дослідження радянської школи в УРСР дозволяє сформулювати кілька рекомендацій для сучасної розбудови шкільної освіти в Україні. Передусім, воно підкреслює, що у процесі реформування важливо чітко визначити мету, яка повинна визначати очікувані результати і слугувати основою для стратегії та тактики досягнення цієї мети. У сучасній Україні такою ключовою метою має бути виховання громадян, свідомих громадян Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анкета Р. Ш. Реформа школи: проблеми і труднощі в її реалізації. Радянська школа. 1987. № 12. С. 3–10.
2. Антонець М. Я. Проблема реформування змісту шкільної освіти у поглядах В. О. Сухомлинського. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : науковий збірник Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. Київ, 2002. Вип. 5. С. 238–256.
3. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х–1960-х рр. УІЖ. 2008. № 5. С. 147–159.
4. Базалук О. О. Філософія освіти. Київ : Кондор, 2010. 164 с.
5. Бакуменко П. І. Розвиток української радянської культури в 1959–1965 рр. Київ : Наукова думка, 1967. Український історичний журнал. 1967. № 8. С. 140.
6. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Україна кризь віки. Київ : Тов.-во «ВіР». Том 13. 324 с.
7. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Київ : СПД Богданова А.М., 2008. 405 с.
8. Березівська Л. Д. Часткові внутрішньосистемні зміни шкільної освіти УРСР в контексті прихованої русифікації (1964–1984 рр.). Рідна школа. 2007. № 9. С. 60–63.
9. Бех. І. Д. Концепція виховання особистості. Радянська школа. 1991. № 5. С. 40–47.
10. Білецький Л. Освіта і шкільництво під Советами. Енциклопедія українознавства: заг. частина: репринтне видання. 1949 р. Київ : НАН України Ін-т історіографії, 1995. Т. 1. С. 934–942.
11. Білодід І. К. На шляху перебудови школи. Київ : Радянська школа, 1959. 81 с.
12. Бухало С. Освіта на Радянській Україні. Київ : Укр. держ. вид-во, 1945. 15 с.

13. Величні перспективи розвитку народної освіти в шостій п'ятирічці. Радянська школа. 1956. №2. С.3–10.
14. Войцехівський Ю. В. Історія. Освіта. Інтелігенція. Київ : Знання України, 2008. 119 с.
15. Гонтар І. Пори року. Радянська освіта. 1985. № 53. С. 4.
16. Гончаренко С. У. Науково-технічний прогрес і вдосконалення змісту середньої освіти в процесі здійснення реформи школи. Радянська школа. 1985. № 1. С. 63 – 69.
17. Грабовський С.І. Відродження української філософії в УРСР (1960– 1980 рр.). Нотатки «включеного спостерігача». Київ : НаУКМА, 2014. 80 с.
18. Гриневич Л. М. Поняття «освіта, «розвиток освіти», «освітня політика» в сучасному науковому дискурсі. Неперервна професійна освіта: теорія і практика. № 1–2 (42–43). 2015. С. 14–19.
19. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ : Наукова думка, 1966. 230 с.
20. Гриценко М. С. Розвиток школи на Україні за 40 років Радянської влади. Наукові записки Одеського педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 1958. Т. 20. С. 23–52.
21. Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917–1957 : наукові записки. Том VI. Серія педагогічна. Київ : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1957. 447 с.
22. Гупан Н. М. Нові підходи до висвітлення історії освіти в Україні в дослідженнях першої половини 90-х років ХХ ст. Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2000. Вип. 12. С. 30–38.
23. Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти. Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1960. 180 с.
24. Дейкун Д. І. Як змінюється зміст освіти. Радянська школа. 1991. № 7. С. 3–10.

25. До 30-річчя промови В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу. Літературна Україна. 1947. № 7–8. С. 7.
26. Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах / ред. П. С. Сохань. Київ : [б. и.], 1997. Вип. 1. 167 с.
27. За права народу: збірник документів Української Гельсінської Групи. Мельбурн, 1980. 111 с.
28. Зільберштейн В. І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР. Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967): республіканський науково-методичний збірник. Серія. Педагогіка. 1968. Вип. 5. С. 57–67.
29. Зязюн І. А. Народний учитель у соціалістичному суспільстві. Радянська школа. 1986. . С. 12-19.
30. Історія педагогіки / за ред. М. С. Гриценка. Київ : Вища школа, 1973. 448 с.
31. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70- ті роки). Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50- і роки) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1979. 390 с
32. Калініченко Н. А. Василь Сухомлинський, Іван Ткаченко, Олександр Захаренко: концепти продуктивної педагогіки. Кіровоград : Видавництво Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, 2013. 188 с.
33. Капітан Л. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті. Український історичний збірник. 2012. Вип. 15. С. 165–173.
34. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980- х років. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2019. 248 с.

35. Киричук. О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України. Радянська школа. 1991. № 5. С. 33–40
36. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 250 с.
37. Колісніченко В. М., Громовий В. В., Сеньков В. Я., Денисенко В. П. Соціальний статус і престиж учителя. Радянська школа. 1989. № 12. С. 7 – 9.
38. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / В. Ф. Солдатенко, С. С. Діброва, В. П. Замковий та ін. ; за ред. Ф. М. Рудича та ін. Київ : Україна, 1991. 477 с.
39. Крупа М. П. Ідея національної школи та шляхи її реалізації в сучасних умовах. Початкова школа. 1991. № 1. С. 2–9.
40. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / Відп. ред.: В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2015. 813 с
41. Курило В. М. Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки. Київ : Деміур, 2006. 432 с.
42. Курносів Ю. О. Інтелігенція УРСР та науково-технічний прогрес (1959–1970). Київ : Наукова думка, 1975. 207 с
43. Кучернюк М. Ф. Трудові колективи і реформа школи. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1989. 48 с.
44. Лаврут О.О. Радянська школа у другій половині 1940-х кінці 1980-х рр.: вимір України: дис д-ра іст.наук: 07.00.01 / Донецький національний університет імені Василя Стуса, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Вінниця – Черкаси, 2021, 549 с.
45. Лисенко М. М. Перебудувати викладання історії в середній школі у світлі рішень ХХ з'їзду КПРС. Радянська школа. 1956. № 10. С. 8–16

46. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія: у 2 т. Т. 2. (1943– 2007 рр.). Київ : Видавництво «Ешке О.М.», 2010. 586 с
47. Лук'яненко О. В. Велика і мала політика у відображенні освітянської преси УРСР доби «Відлиги» (1953–1964 роки) (Ч. 1). Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 110. С. 91–94.
48. Лукашенко А. А. Піклування про вчителя – одне з головних завдань комуністичної партії в розвитку загальноосвітньої школи (на матеріалах Української РСР. 1959–1965 рр.). Наукові праці з історії КПРС. Київ. 1968. Вип. 20. С. 194–201.
49. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти. Київ : Центр «Магістр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. 256 с.
50. Марчук О. А. Забезпечення загальноосвітніх шкіл вчителями в період хрущовської «відлиги» (перша половина 1960-х рр. ХХ ст.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 42. С. 184–189.
51. Миронов М. Формування в учнів комуністичної свідомості. Радянська освіта. 1958. № 823. С. 3.
52. Моргун В. Парадокси педагогічного гуманізму, або як любити дітей за Антоном Макаренком та Янушом Корчаком. Витоки педагогічної майстерності. 2013. Вип. 12. С. 223–227.
53. Москаленко А. Ю. Идеино-политическое воспитание учащихся общеобразовательных школ в первой половине 80-х годов : (На материалах партийных организаций Украины: опыт, проблемы) : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.01 / Киев. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1990. 27 с.
54. Моторнюк М. М. Соціальна роль загальноосвітньої школи. Київ: Знання, 1976. 48 с
55. Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1954/55 навчальний рік. Збірник наказів та

- розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1954. № 15. С. 14–17.
56. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання, у яких навчалися діти молдавської національності на 1980/81 навчальний рік. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1980. № 10. С. 9
57. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР для україномовних закладів на 1986/87 навчальний рік. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1986. № 6. С. 3–7.
58. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: довідник: у 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. Київ : [б.в.], 1997. 704 с.
59. Ніколаєнко В. Комсомол і школа. Радянська освіта. 1958. С. 1.
60. Оглоблин О. Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. НьюЙорк-Торонто : Українське Історичне Товариство, Українська Вільна Академія Наук у США, 1995. 419 с.
61. Пироженко Л. Пошуки теоретичних засад реформування змісту загальної середньої освіти у 1964–1966 рр. Історико-педагогічний альманах. 2008. № 1. С. 34–35.
62. Повар Є. Педагогічний всеобуч. Аудиторія: школа, завод. Радянська освіта. 1981. № 56. С. 3.
63. Пономарьова Г. Ф. Життя вимагає нових підходів. Радянська школа. 1991. № 12. С. 3–11.
64. Про кількість навчальних годин на курс історії в Х класі середньої школи на 1958/59 навчальний рік. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1957. № 20. С. 5.
65. Про недоліки у забезпеченні підручниками учнів загальноосвітніх шкіл. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1986. № 22. С. 9–29.

66. Про порядок відкриття загальноосвітніх шкіл та призначення вчителів та вихователів шкіл. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1972. № 13. С. 11–14.
67. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.). Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 15 – 16. С. 3–37.
68. Прокоф'єв М. О. Про завдання органів освіти і шкіл по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС і постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». Радянська освіта. 1978. № 51. С. 2.
69. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 рр. в 2 т. / відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 2 : Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967 рр.). 498 с.
70. Сараєва О. Розробка питань дитячого колективу в УРСР (60–80-ті рр. XX ст.). Молодь і ринок. 2015. № 7. С. 112–116
71. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.
72. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини XX ст. Шлях освіти. 2007. № 4. С. 7–12.
73. Сухомлинський В. А. Воспитание коллективизма у школьников : из опыта работы сельской средней школы. Москва : Изд-во Акад. пед наук РСФСР, 1956. 272 с
74. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. Т 1. [редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін.]. Київ : Радянська школа, 1977. 668 с.
75. Терский В. Н. Клубные занятия и игры в практике А. С. Макаренко. Москва : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1959. 159 с
76. Тичина П. Г. В армії Великого Стратега. Статті й виступи. Київ : Радянський письменник, 1952. С. 203–209.

77. Тищенко Ю. А. Сім'я в радянській Україні у 1970-х–на початку 1980- х років: погляд із сьогодення. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 48. С. 188–193.
78. Цілуйко К. К. Іван Костянтинович Білодід. Українська мова в школі. 1956. № 5. С. 3–5.
79. Чавдаров С. Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою. Київ: Радянська школа, 1945. 83 с.
80. Шашло Т. М. Керівна роль Коміністичної партії в розвитку радянської школи на Україні. Київ : Радянська школа, 1963. 157 с.
81. Яремчук В. П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста». Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 149–162.